

АЙТЫС ӨЛЕНДЕРІНДЕГІ КЕЙБІР ЭТНОГРАФИЗМДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Айтыс – қазақтың халық ауыз әдебиетінің тіл байлығын көрсететін үлкен бір саласы. Ол – суырып салма ақындық өнердің жемісі. Айтыс – синкреттік жанр, мұнда ақындардың ақындық алғырылығымен бірге сазгерлік өнері, өншілік өнері, орындаушылық өнері бірге өрілген.

С.Мұқанов айтыс қазақтың ескі заманнан келе жатқан ауыз әдебиетінің бір кең саласы екенін, айтыс ақындары өз заманының барлық күнделікті тіршілігіне араласып, халықтың жақсылығын дәріптеуші, кемшилігін сынаушы, тарыққанда ақылшысы, қуанғанда сайраушысы болғанын айта келіп: “Айтыста озған ақын халық алдында ақындыққа мандат алғандай болады. Бұл мандаттың жазылатын қағазы – халық жүргегі. Ақын халықтың ең сүйкімді, ардакты адамдарының қатарында тұрады. Халықтың ақын-

ды жақсы көруіне себеп – оның шешендігі ғана емес, олардың айтыста, иә басқа шығармаларда халық түрмисының шындығын суреттеуі, қуанышы мен қайғысына шын көнілмен ортақтасуы”, – дейді /1, 156-157/.

Айтыс – көне заманнан үзілмей келе жатқан өнер түрі, ежелден сөз жарысы, айтысу ұғымында колданып келеді. Айтыс – екі адамның өнер жарыстырып бәсекеге түсүі – қара сөз арқылы да, белгілі бір аспапта ойнаумен де, суырып салып айтылатын өлеңмен де болуы мүмкін. Бұның бәрі “қыыннан қыистыратын” шеберлікті, алғырлықты, тапқырлықты талап етеді. Ежелден “өнер алды – қызыл тіл” деп сөз өнерін аса жоғары бағалаған халық айшықты сөз бедері мол ақындар айтысына ерекше мән беріп, үрпактан-үрпакқа жалғастырып отырған. Ақындар айты-

сы қалың ел бас қосқан үлкен жиындарда өтетіні белгілі. Дұбірлі ірі айтыстарға танымал ақындармен бірге, өнері өрге жүзген дұлдұл, шешен, тапқыр жас ақындар да катысатын болған. Сөз барымтасы кезінде көсем сөзге кім жүйрік болса, сол женіске жетпек. Шаршы топта сөз барымтасына түскен ақындардың айтысина әділ төрелік айтушы да көпшілік, сөз құдіретін түсінетін би, шешендер болған. Айтысуши ақындар сөз сайысы кезінде бір-бірін аяусыз синап-мінеп, турлі әдіс-тәсілдер карастырып, карсыласының үримтал жерін андып, женіске жетудің жолын ізден, бұлтартпайтын уәжді де мағыналы ойларды айтып, сөзбен жығуды көздейді, әрине, бұл үлкен білімділікті қажет етеді. Сондай-ақ кай ақынның кіммен, қай жерде айтысатының, айтыстың қандай тақырыпка құрылатындығы белгісіз болған. Бірақ та ақындар ел ішіндегі елеулі өзгерістер мен уақығалардан хабардар болып отырған. Аты шулы ақындардың жаман, жақсы жақтарын есепке алып, іштей айтыска дайындалып жүрген. Біз өз дәүірінде аты айтыспен әйгіленген талай айтыс-кер ақындарды білеміз. Сонда айтыс ежелден ел тұрмысында ақынның бірден-бір ақын аталатын өнер мектебі саналып келген.

Айтыс – көшпелі өмір кешкен елдердің бәріне тән өнер, бірақ ол бірінде аз, енді бірінде мол да-мыған. Әдет-ғұрпы, салт-санасы бізге ұқсас көшпелі қырғыз, қарақалпақ, алтай елдерінде де айтыс өнері болған. М.Әуезов айтыс туралы зерттеуінде ортағасырдағы фильдердің, труверлердің, мейстерзингерлер мен скальдлердің, скоморохтармен мұшайра, мұғаллақатқа қатысушы ақындардың суырып салма өлең мен айтыс-тартысқа шеберліктерін, олардың қазақ айтыстарына ұқсас ерекшеліктерін айтқан болатын, С.Мұқанов та көшпелі монғол, түрікмен, араб секілді елдерде де айтыстың болғанын айтып кеткен.

М. Әуезов айтыс жанры есте жоқ есік замандардан бері қарай созылып келгенін айта келіп: “Ең есік айтыс түрлері казақ фольклорында топ-топ болып, өзінше хормен айтылатын есік салт өлендерінен басталып, содан бері келе жеке ақындар айтысина өрістеп, ауысқан тәрізді”, – дейді /2, 280/. Арғы түбі қыз бен жігіт болып топқа бөлініп, қосыла айтылатын жар-жар, бәдік жырларынан бастау алып, дами келе қайымдасу, қағысадан шындалып барып, қазіргі үзак сүре айтыска ұласқанын кейінгі зерттеушілеріміз де қуаттайды.

Этнографизмдер – тұрмысымызда болған, әлі де қолданып келе жатқан күнкөріс бүйімдардың

белгілі бір кесіпке, шаруашылыққа, салт-дәстүрге, әдет-ғұрыпқа, наным-сенімге, баспананаға, киім-кешекке, ішер асқа, туыстық қатынасқа, ел билеу ерекшелігіне, заң тәртібіне, әдettік құқыққа байланысты қолданылатын, халқымыздың тұрмыстық және тілдік өзіндік ерекшелігін көрсететін арнаулы атаулар мен сөз тіркестері /3, 22/.

Айтыс өлеңдерінде қолданыс тапқан этнографизмдердің бірі *садақ* (жақ) – ағаштан доғаша иі немесе ійлген іспетті екі бөлікті жалғастырып, екі ұшын қайыспен керіп, сол кермеге оқ (жебе) салып, тартып ататын, ете көне замандардан келе жатқан қару атавы /4, 129/. Мысалы:

Жалғызым-ау, кигенім жасасылыңқы,

Кер төбелге садағың асылыңқы

Бүгін түнде тұс көрдім жорып берши!

Ақша бет топыраққа жасасырыңқы /5, 57/.

Садақ сөзі түркі-монғол, иран тілдерінде бар. Алтай тілдерінде – *саадан*; Қарақалпақ – *садак*; Шер тілінде – *чачаг*; Ҳакас тілінде – *чаачах*; Монгол тілінде – *сааль*.

Қөшпелі елдердің тұрмысында өте көп тараған байырғы құралдардың бірі болып табылатын қамши этнографизмін кездестіреміз. Айтыс өлеңдерінде қамши атавы былайша көрініс тапқан:

Бір қамшым бар қолымда,

Жез бауырлы, жар-жар-ау

Озің еске түскенде,

Беу, замандас, жар-жар-ау /5, 21/.

Қамши – қару есебінде жұмсалатын сабы салмақты, өрімі жуан және ұзын болған. Кейде өрімге темір талшығынан өзек салып та дайындаған /6, 32-33/.

Сөздің түбірі қам көне түркі тілінде қатты ұру, соғу деген мағынада қолданылған /7, 159/. Қам түбіріне туынды сөз жасайтын -шы жүрнағының жалғануы арқылы жасалған. «Құл иеленуші қоғамда қамшыны мал санатында есептелетін құлдарды жасқау үшін де пайдаланған. Барлық елде, бар заманда құл иеленушілердің, құл айдаушылардың құралы қамшы болған. Қылмыс жасаған жанға қамшымен дүре соғу қазақ және өзге халықтардың тарихында да кездеседі» /7, 5/.

Қамши сөзінің шығу төркінің ғалым Н.Уәлиұлы: «Сырт қарағанда, қамшы сөзі түбір мен қосымшадан тұратындығы байқала бермейді. Шындығында, бұл сөздің түбірі – қам, ал -шы – малшы, егінші тәрізді сөздерде кездесетін қосымша. Әрине қазіргі қазақ тілінде қам түбірі жеке қолданбайды. Ал орта ғасыр түркі тілдерінде, сондай-ақ қазіргі туыстас тілдердің кейбірінде (тува, алтай, сары үйғыр, ҳакас т.б.) қам «бақсы» дегенді білдіреді. Қарайым тілінде де қамши сөзі

«шаман» мағынасында жұмсалады. Бұл салыстырудан бақсы мағынасын білдіретін сөздің бірде қам, бірде қамши түрінде айтылатындығын байқаймыз. Осылайша екі түрлі тұлғада жарыса қолданылатын сөздер тіл-тілде аз кездеспейді, мысалы дикан – диканыш, мерген – мергени. Әуел қамши сөзі казактарда да «бақсы, шаман» мағынасында жұмсалған келіп, екінші бір заттың атауына көшкен» /8, 23/, – деп анықтаған. Олай болса, бұл сөз ұрып, согатын зат, құрал деген мағынаны беретін болып шыкты. Халық танымында қамши абыздық пен биліктің символы болып табылады.

Бөрік – елтіріден, аң терісінен істеліп, мата-мен тысталған құлаксыз бас киім (КТТС, 2, 427).

Көрнекті түркітанушы ғалым Н.К.Дмитриев бөріктің аң терісінен жасалуына байланысты бұл атаудын уәжін бөрімен байланыстырады. Ал көне түркі тілінде bwrk – «шапка» мағынасында қолданылады. Етістіктен -ық (-ік, -қ, -к, -ак, -ек) есім тудырушы жүрнақ болғандықтан *бөрік* сөзін (бөр+к) туынды түбір деп қарап, бұл сөздің сөз тудырушы моделін тіліміздегі *бөлік*, қонақ, *көрік* есім сөздерімен және *išik*, *etik*, *köylük* т.б. киім атауларымен салыстырамыз.

Бөрік сөзі бұр – бұру, бұрлеу етістігімен де байланысты болуы мүмкін деп топшылаймыз. Себебі монғол тілінде: «бүрээс – покрышка, покрывала; бүрхээк – покрывать, накрывать сверху» бөрік>бөр (бүрке) /9, 39-40/.

Қазақ халқы бөрікті тек киім ретінде емес, этникалық құндылық ретінде жоғары бағалаған. Қазақ ғұрпында баскиім көріктілік пен сәнділікті, барышылықты білдіретін қасиетті киім саналған. Сонымен қатар жұрт бөрікті тек ерлердің баскиімі деп қараған. Негізінде ертеде бөрікті қолы жеткен дәулетті адамдардың ғана кыздары киген. Баскиімге қатысты Кавказ халқында «шапку носят не для тепла, а для чести» деген дана сөз бар.

Бөріктің қазақ халқы үшін этникалық құндылығы мынада: сыпайылық көрсеткенде не біреудің аяғына жығылып, кешірім өтінгенде, бөрікті шешіп оның аяғының астына тастап,

кешірімін алған. Міне осыдан бөріктің халқымыз үшін кастерлі басқиім екенін көруге болады.

Сонымен, халқымыздың мәдениеті жоғары екенін көрсететін бөріктің этникалық және әлеуметтік мәніне байланысты *кәмшат бөрік*, *елтірі бөрік*, құндыз бөрік, *сусар бөрік* т.б. турлерін кездестіреміз. Мысалы:

Атыңды шешен сүйіп қойған Еркін,
Той болса, түзетесің кәмшат бөрікің.

Ерекес екі талай болған жерде
Қызыдарга сендей-сендей бар дүр еркім /5, 49/.

Қазақ халқы бөрікті символ ретінде бағалаған. Осыған байланысты халқымызда «Бөркіңді теріс киме» деген тыйым сөз бар. Оның себебі басқиімді теріс қаратып киген жаман істің белгісі деп санаған. Сондай-ақ «бөркін аспанга ату» деген тіркес *адамның қатты қуану, шаттану дағдысынан туған* /9, 61/.

Қорыта келе, айтис өлөндеріндегі этнографиздер халықтың материалдық мәдениетін танытатын деректер көзі әрі ұлт тілінің байлығын танытатын маңызды көрсеткіш болып табылады. Ертедегі ата-бабамыздың ата көсіпті игерген шаруашылығы өмірінің негізінде қалыптасып, халық жадында сакталған осы атаулардың сырында тіл тарихы мен халық мәдениетін танудың ізі жатыр деп ойлаймыз.

ӘДЕБІЕТ

1 *Мұқанов С.* Халық мұрасы. Тарихи - этнографиялық шолу. –Алматы: Жазушы, XV т., 1979.

2 *Әугезов М.* Макалалар, зерттеулер. –Алматы: Жазушы. XVII т., 1985.

3 *Кайдар Ә.* Этнолингвистика // Білім және еңбек. 1985. №10.

4 *Сыздық Р.* Сөздер сөйлейді. –Алматы: Санат, 1994.

5 Қазақ халық әдебиеті: Айтыстар, 1-том (Жауапты шығарушы: Ә.Алманов). –Алматы: Жазушы, 1988.

6 *Арғынбаев Х.* Қазақ халқының қолөнері. –Алматы: Өнер, 1987.

7 *Ахметжанов Қ.С.* Ер каруы бес кару // Ана тілі. 1992. 1 қазан.

8 *Ұәлиев Н.* Қамшы сөзі қайдан шыққан? / Қазақстан әйелдері. 1985. №7.

9 *Алмаутова Ә.* Қазақ тіліндегі киім атауларының этнолингвистикалық табиғаты: Филологияғылымдарының кандидатығылыми дөрежесін алу үшін дайындалған диссертация. –Алматы, 2004.